

NAGYILLÉS JÁNOS

Egy töredékben ránk maradt antik stilisztika ismeretlen szerzőjéről

A klasszikus filológus gyakran találja magát szemben a címben jelzett feladattal, vagyis hogy az érdeklődő utókort tudósítania kell egy alapjában véve nem rejtélyes, ám töredékesen fennmaradt antik mW unka alig-alig ismert szerzőjéről és művéről. A jelen írás nem is kíván többnek látszani ennél: írója valamelyes rálátás birtokában háttérrel fest Publius Rutilius Lupus *Gondolati és lexikai alakzatok (Schemata dianoeas et lexeos)* c. munkája mögé. A szöveg abból a korból szól az olvasóhoz, amikor a római irodalom legnagyobbjai alkottak: a költők közül Vergilius, Propertius, Tibullus, Horatius, a prózaírók közül Livius vagy az idősebb Seneca, a filozófus és tragédiaíró Seneca apja. A rendelkezésünkre álló adatok a mű keletkezését azokba az időkbe utalják, amikor a római történelemben Augustus principátusával kezdetét veszi az császárság.

A szerzőről, P. Rutilius Lupusról szóló cikk a legnagyobb klasszika-filológiai enciklopédiában nem egészen hűsz soros¹: három hasonló nevű férfiról tudósít, akiknek a nevét – több-kevesebb pontossággal datálható – római feliratokról ismerjük (egyikük neve több szabadon bocsátott rabszolgájának sírfeliratán többször is előfordul). Egyéb fogódzó híján feltételezhetjük, hogy a legkorábbra datálható kövön szereplő Rutilius, Nagy Pompeius híve a másodiknak az apja volt, s ez utóbbi azonos lehet a ránk maradt stilisztika szerkesztőjével (a harmadik Rutilius korát közelebbről nem lehet meghatározni).

Nem tudjuk, mivel telt ennek a férfinak az élete: ha igaz, hogy apja Pompeius embere volt, fiatalon, részben talán már katonaköteles korban élte végig a Caesar és Pompeius közötti polgárháborúval kezdődő, és az actiumi csatával lezáruló zűrzavaros időszakot, s családja anyagi helyzete alighanem lehetővé tette, hogy alapos képzésben részesüljön, esetleg görög nyelvterületen is. Az utóbbi a kor viszonyai között nem vehető biztosra, de Rutilius Lupus anyanyelvén, a latinon kívül a görög nyelvet is kiválóan ismerte.

Életének mindössze egyetlen mozzanatáról értesülünk antik forrásból: Marcus Fabius Quintilianus, a kiváló szónoklattan-tanár (Kr. u. 35 k. – 96 k.), aki nyugalomba vonulása után tudását óriási szónoklattani² munkájában összegezte, 9. könyvében a stilisztikáról szólva megemlíti egy bizonyos Rutilius nevét:

Mindezt [ti. a stilisztikai alakzatokat] bővebben is taglalták olyanok, akik e szónoki munkának nemcsak egy részét végezték el futtában, hanem külön ennek egész könyveket szenteltek, mint például

¹ Stein-Witte: *Rutilius Lupus*. In: PWRE, Ra-Ryton, I. Halbband, 1268, 9 – 1268, 27.

² A mű címe *Institutio oratoria*, magyarul: *A szónok nevelése*. In: Quintilianus, Marcus Fabius: *M. Fabius Quintilianus szónoklattana tizenkét könyvben*, Prácser Albert fordítása, Franklin Kiadó, 1913, Bp. A címet az idézetek mellett „inst. or.”-ként rövidítem.

Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius, s még jó néhányan, de nem szereztek kevesebb érdemet olyanok sem, akik most élnek. (Quint. inst. or. 9, 3, 89)

Quintilianus tehát szaktekintélyként tekint Rutilius Lupusra, aki a Cicero által felsorolt stilisztikai alakzatokon kívül még másokat is leír, de a pontosság kedvéért nem mulasztja el megjegyezni, hogy ezeket az alakzatokat a szerző voltaképpen görög forrásból meríthette:

Azon gondolati alakzatokon kívül, melyeket Cicero az alakzatok fénylő csillagainak tartott, sok más skhémát is ismertet ugyanez a Rutilius Gorgias nyomán (ez nem a híres leontinói Gorgias, hanem egy másik, Rutilius kortársa, akinek négy könyvét ő egyetlen saját könyvbe ültette át)³, valamint Celsus, aki viszont szemmel láthatólag Rutiliust követte... (Quint. inst. or. 9, 2, 102)

Quintilianus tehát egy Rutilius-korabeli Gorgiasról beszél, akinek a munkáját már ő sem olvasta (különböztetve bizonyára őt is idézte volna a stilisztikáról szólva), olyannyira, hogy a tisztánlátás végett szükségesnek látja a szerző megkülönböztetését a leontinói Gorgiasról, a híres szofistától. Feltételezi tehát, hogy ha ő maga sem tud róla semmit, bár valószínűleg minden elérhető szónoklattani munkát olvasott, a szónoklattant még nem oly alaposan ismerő olvasója sem ismerheti. Honnan tud azonban Quintilianus arról, hogy Rutilius forrása Gorgias volt? A válasz egyszerű: magától Rutiliustól, aki a paromoeonról szólva maga nevezi meg forrását:

Ez az alakzat, valamint a homoeoteleuton és a homoeoptoton nem sokban különbözik egymástól. Hogy mi a különbség köztük mégis, megértheted, ha mindegyikből adok egy-egy példát, s még sokkal alaposabban teheted ugyanezt Gorgias görög nyelvű könyvéből, ahol mindegyiket több példa szemlélteti. (Rut. Lup. 2, 12)

Rutilius kizárólag itt említi Gorgiasról és görög nyelvű munkáját, arról azonban nem beszél, hogy saját stilisztikája teljes egészében az előbbi művének a fordítása lenne. Quintilianus mégis ezt állítja. Mi lehet ennek az oka? Az, hogy Quintilianus még olyan Rutilius-szöveget ismert, mely – nyilván bevezetőjében – erre vonatkozó utalást is tartalmazott. A ránk maradt szövegváltozat tehát nem teljes. De nem ez az egyetlen gond vele. A Rutilius-szöveg kézirati hagyománya alapján eredetinek tűnő cím *Schemata dianoas*, vagyis *Gondolati alakzatok*. Ennek az oka az, hogy a szöveg annak ellenére, hogy egyes alakzatok a gondolati és lexikai csoportba egyaránt besorolhatók, csak gondolati alakzatokat tartalmaz. Ehhez újabb nehézség járul, nevezetesen az, hogy Quintilianus 9, 2, 102 megjegyzésében kifejezetten egyetlen könyvről beszél, a ránk maradt szöveg azonban két könyvből áll. Az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha feltételezzük, hogy Quintilianus szövegében ejtett hibát valamelyik másolója az évszázadok során. A szóban forgó Quintilianus-megjegyzés, „ő egyetlen saját könyvébe”, latinul így hangzik: „in unum suum”. A gyakori betűvéstésekben kimutatható tendenciák alapján elképzelhető, hogy ez Quintilianus kéziratában még „in usum suum”, vagyis nem „egyetlen könyvbe”, hanem „saját használatára”.

³ Münscher: Gorgias (athéni). In: PWRE VII 1912, Fornax-Helikeia, 1604, 50 – 1619, 3

Ezt a szövegjavítási javaslatot meglehetősen meggyőző erővel támasztja alá a következő gondolatmenet. Quintilianustól tudjuk, hogy Rutilius forrása egy négy könyvből álló görög stilisztikai szakmunka. Az antik stilisztikák az alakzatokat általában két csoportra, gondolati és lexikai alakzatokra osztva taglalják, ráadásul legtöbbször éppen az iménti sorrendben, mivel a gondolati megformálás megelőzi a nyelvi formába öntést. Mivel mindkét csoportba hozzávetőleg negyven alakzat tartozik, ha Gorgias négy könyves stilisztikát írt, kézenfekvő, hogy két könyvet a gondolati, és újabb két könyvet a lexikai alakzatoknak szentelt. A fennmaradt két rutiliusi könyv azonban – a címmel ellentétben – csak lexikai alakzatokkal foglalkozik, vagyis – a gorgiaszi eredetinek megfelelően – egy eredeti négy könyvnyi terjedelmű munka egyik fele. Ha pedig Rutilius – Gorgias alapján – maga is négy könyvben írta meg az eredeti munkát, s megtartotta az alakzatok leírásának ottani és általában is tapasztalható sorrendjét, valószínű, hogy a teljes rutiliusi fordítás első két könyve veszett el. Ezt alátámasztja az a körülmény, hogy a mű in medias res kezdődik, márpedig egyrészt az antik szokások alapján, másrészt azért, mert Quintilianus még valószínűleg Rutiliustól tudott arról, hogy egész műve Gorgias stilisztikájának fordítása, a munka kezdetén előszónak kellett állnia, mely beszámolt erről. Ennek a műnek a címe pedig az lehetett, ami a gorgiaszi eredetié volt: *Gondolati és lexikai alakzatok*, ezért joggal tartjuk az eredeti rutiliusi munka teljes címének ezt a változatot.

A szöveg által nyújtott támpontok, valamint Quintilianus közlései alapján ennyit tudunk mondani magáról Rutilius Lupusról és művéről. Ki lehetett azonban az a Gorgias, aki kortársa Rutiliusnak, de akit Quintilianus már csak Rutilius közvetítésével ismer? Nem más, mint Cicero fiának egyik athéni szónoklattan-tanára. Cicero fiának egyik, Cicero titkárához, Tiróhoz írt levelében a következő olvasható:

Írsz nekem Gorgiaszról: bár a köznapi szónoklatban hasznos, de mindezt félretettem, csak hogy apám utasításainak engedelmeskedjem, ugyanis parancsot írt, hogy azonnal hagyjam ott. Nem akartam késlekedni, nehogy túlságos ügybuzgalmam bármilyen gyanút keltsen benne. Aztán még az is eszembe jutott, hogy nehéz is lenne apám ítélete fölött ítékezniem. A te jóindulatod és tanácsod azonban jólesik és kedves nekem. (Cic. epist. ad fam. 16, 21, 6sq.)

Az idézett levél Kr. e. 44-ben íródott. Nem tudjuk, Tiro mit tanácsolt gazdája fiának, feltételezhetjük azonban, hogy Cicero hön szeretett fia athéni tanulmányai idején is folyamatosan tájékozódott arról, hogy a fiú mit és kinél tanul. A köznapi szónoklatban jártas Gorgias ellen nem szakmai kifogása lehetett, sokkal inkább az, amire Plutarkhos utal Cicero-életrajzában:

De Gorgiaszt, a szónokot azzal vádolja [ti. Cicero], hogy élvezethajhászatra és részegeskedésre csábítja a fiát, és ezért megtiltja neki, hogy társaságát keresse. Ez szinte az egyetlen görögül írt levele, a másik a büzantioni Pelopszhoz szól; mindkét levél hangja ingerült. Gorgiasz esetében ez indokolt is, ha valóban olyan semmirekellő ember és megbízhatatlan jellem volt, mint a levélből kitűnik, de Pelopszot kicsinyesen szidja, amiért nem eszközölt ki részére a büzantioniaknál valami kitüntető szavazatot. (Plut. Cic. 24, Máthé Elek fordítása)

Gorgias tehát kicsapongó életet élt, s ha hihetünk – s miért ne tehetnénk – a Vezúv Kr. u. 79-es

iszonyú kitörésekor elhunyt idősebb Plinius megjegyzésének, aki a halála előtti években hatalmas enciklopédiát szerkesztett a leendő Titus császárnak szóló ajánlással⁴, az ifjú Cicerótól sem állt távol ez az életforma, jól tette tehát az apa, ha rajta tartotta fián a szemét:

Tergilla [Plinius egyik forrása] azt hányja szemére Cicerónak, Marcus [írtsd az idősebb Marcus Tullius Cicero] fiának, hogy két congiust⁵ szokott egy hajtókéra meginni... (Plin. nat. hist. 14, 147).

Ilyesmi pedig olyan „orgé”-n, vagyis tivornyán, amilyenről Plutarkhos számol be, könnyedén megtörténhetett. Gorgias későbbi sorsáról idősebb Senecától tudunk, aki kora Rómában működő nevezetes szónokai között tartja számon. Három fiának írt szónoklattani munkájában, a *Controversiae*⁶-ban, számos szónokról megemlékezik, akiket Rómában hallott, amikor a polgárháborúk viharai elcsitulnak, s immár lehetséges volt, hogy szülővárosából, a hispaniai Cordubából Rómába utazzék. Az első könyv negyedik ügyét tárgyaló szónokok között emlékezik meg egy másik görög szónokkal, Pammenésszel együtt Gorgiasról, aki szintén felszólalt az illető esettel kapcsolatban:

Gorgias ügyetlen beállításban, de kellemes stílusban a következőt mondta - - - Az új szónokok közül Pammenes ezt mondta: - - - Gorgias remekül mondta a következőt: Gorgias inepto colore sed dulci — (Sen. contr. 1, 4, 7)

Az idősebb Seneca-szöveghagyomány sajátossága, hogy – nyilván egy görögül nem tudó másoló miatt – a szövegből kiestek a görög mondatok, s a helyükön ún. lacunák, lyukak tátonganak. Ilyenformán görög eredetiben egyetlen mondat sem maradt fenn Gorgiasról. Ami Rutilius ma rendelkezésre álló szövegét illeti, a filológusok vitatkoznak rajta, hogy Gorgias stilsztikájának rutiliusi fordítása csak rövidített (tehát az eredeti szöveget tiszteletben tartó, azt csak rövidítő) változat, vagy inkább kivonat, amelynek készítője csak tartalmilag akarta megőrizni az eredetit. Teljesen meggyőző érv egyik elmélet mellett sem hozható fel. Akárhogy is, be kell érnünk a fennmaradt szöveggel.

Rutilius Lupus első könyve huszonegy, második könyve húsz gondolati alakzatot tartalmaz. Az eredeti szövegben az alakzatok neve görögül áll: az elnevezéseket a kifejezések olvashatóvá tétele végett az *Antik Tanulmányok* ókortudományi folyóirat átírási módja szerint közlöm. Rutilius korában legalább fél évszázada létezett már – ha nem is teljesen egységesen – latin terminológia az alakzatok elnevezésére. Mind a latin, mind a görög szakkifejezések képszerűek és kifejezik az alakzat lényegét: ezt [] zárójelek között közlöm az alakzatok neve mellett. Rutilius példái szinte kivétel nélkül görögök. Ennek oka természetesen görög forrásától való szoros függése. Definíciókat Rutilius nem mindig ad, de a megadottakkal sem mindig megyünk sokra: alighanem valóban köznapi használatra szánta fordítását, s ebben esetben többet érnek a jó példák.

A fordító végezetül kifejezi abbéli reményét, hogy ez a szöveg is valamelyest közelebb

⁴ A mű címe *Naturalis historia*.

⁵ Egy congius 3, 29 liter.

⁶ Törvénytörési mintabeszédek.

viszi a modern olvasót az antik irodalmi szövegek szemléletének mikéntjéhez. Ha úgy tetszik, ez a szöveg egy ilyen, szemléleti optika lencséjének (vagy legalábbis egyik felének) felel meg. Természetesen az antik ember sem úgy olvasott vagy hallgatott egy szónokot, hogy közben a stilisztikai alakzatokat számlálgatta, azonban a felsorolt alakzatok hiánya biztosan feltűnt neki: üressé, élvezhetetlenné tette számára a szöveget.